

Το ρεύμα αυτό ενισχύεται κατά τη διάρκεια του 4ου αιώνα π.Χ. Σε μια πόλη αδυνατισμένη από τους πολέμους και σπαραζόμενη από εμφύλιες συρράξεις, η κομβική έννοια του νόμου, ακρογωνιαίου λίθου του δημοκρατικού καθεστώτος, γνωρίζει βαθιά κρίση. Ο διάλογος για τη σχετική αξία των πολιτικών καθεστώτων και την υποτιθέμενη πανάκεια της δημοκρατίας επανέρχεται στην ημερήσια διάταξη. Το δημοκρατικό πολίτευμα αμφισβητείται εκ νέου μετά την επικράτηση νεοπαγών ολιγαρχικών καθεστώτων και την άνοδο του μοναρχικού μοντέλου άσκησης της εξουσίας.¹⁰⁶

Μετά τον Σωκράτη, ο Πλάτωνας, ο Αριστοτέλης και πολλοί ρήτορες, με επικεφαλής τον Δημοσθένη, θα αναλάβουν μιαν απέλπιδα προσπάθεια προκειμένου να αποκαταστήσουν την αυθεντία των νόμων και να ανορθώσουν την ελκτική δύναμη του δημοκρατικού καθεστώτος. Είναι φυσικό ότι το κάνουν ιδίως σε αντιπαράθεση με την τυραννία, την οποία προσπαθούν να δυσφημίσουν στα μάτια ενός αυξανόμενου αριθμού φιλόδοξων νέων που ονειρεύονται ήδη να καταλάβουν και να ασκήσουν απόλυτη εξουσία.¹⁰⁷

Και πάλι το διπλό πρόσωπο της τυραννίας συσκοτίζει την καθαρότητα της συζήτησης σχετικά με αυτήν. Οι οπαδοί του δημοκρατικού καθεστώτος δεν μπορούν να αρνηθούν τον θετικό ρόλο ορισμένων τυράννων, προσθέτουν όμως αμέσως ότι οι καλές μέρες δεν διήρκεσαν ποτέ. Έτσι, ο Πλάτωνας στην *Πολιτεία* λέει ότι «όταν ο άρχων, βέβαιος πλέον για την απόλυτη υπακοή της τεράστιας πλειοψηφίας του λαού, δεν διστάζει ακόμα και να βιάσει με αίμα τα χέρια του, να σύρει στα δικαστήρια τους αντιπάλους του προκειμένου να τους καταλογίσει εγκλήματα και να τους αφαιρέσει τη ζωή... εξορίζει και δολοφονεί αφήνοντας συγχρόνως να εννοηθεί ότι θα απαλείψει τα χρέη και θα μοιράσει τη γη, τότε ο άνθρωπος αυτός δεν θα πρέπει οπωσδήποτε να θανατωθεί από τους εχθρούς του ή να γίνει τύραννος και από ανθρώπινο όν να μετατραπεί σε λύκο;»¹⁰⁸ Και παρακάτω προσθέτει «...όταν (ο τύραννος) έχει πλέον απαλλαγεί από τους αντιπάλους του συμβιβαζόμενος με κάποιους και καταστρέφοντας άλλους, όταν έχει ησυχάσει απ' αυτή την πλευρά, αρχίζει να προκαλεί πολέμους ώστε ο λαός να έχει ανάγκη αρχηγού... και οι πολίτες, έχοντας να πληρώσουν βαρείς φόρους, να ασχολούνται αποκλειστικά με τον επιούσιο και να μη σκέπτονται να τον ανατρέψουν».¹⁰⁹ Με αυτό τον τρόπο, ο δήμος χάνει

την ελευθερία του και «όλοι σχεδόν οι πολίτες, ακόμα και οι πιο έντιμοι, αναγκάζονται να ζουν σε αναξιοπρεπή και άθλια δουλεία».¹¹⁰

Εμπνεόμενος από τις αναλύσεις αυτές, ο Αριστοτέλης σημειώνει στο πέμπτο βιβλίο του *Πολιτικού* ότι «...η εξαθλίωση των υπηκόων αποτελεί ακόμα μια μέθοδο της τυραννίας: είναι το μέσο που απαλλάσσει τον τύραννο από το να συντηρεί φρουρά και αφαιρεί από τους πολίτες, απορροφημένους από καθημερινές έγνοιες, κάθε διάθεση να συνομωτήσουν εναντίον του... Ο τύραννος αποβαίνει έτσι υποκινητής παραχών, ώστε να δημιουργεί συνεχώς στους υπηκόους την ανάγκη ισχυρού αρχηγού... και αποτελεί χαρακτηριστικό του τυράννου η έντονη καχυποψία απέναντι στους ίδιους τους φίλους του, διότι φοβάται ότι επειδή όλοι επιζητούν να τον εξαφανίσουν, εκείνοι έχουν τη μεγαλύτερη δυνατότητα να το πράξουν».¹¹¹ Και σε άλλο σημείο ο Αριστοτέλης συμπεραίνει ότι «η τυραννία ανήκει στο είδος πολιτεύματος όπου ένας μονάρχης ασκεί ανεύθυνη εξουσία επί ανθρώπων που είναι ίσοι ή και ανώτεροι απ' αυτόν, με στόχο την εξυπηρέτηση ιδίων συμφερόντων και όχι του κοινού καλού. Πρόκειται για πολίτευμα ανοιχτής βίας. Κανένας ελεύθερος άνθρωπος δεν υποκύπτει οικειοθελώς σε μια τέτοια εξουσία».¹¹² Και θα μπορούσαμε να πολλαπλασιάσουμε αυτού του είδους τις παραπομπές.

Η εντύπωση που αποκομίζουμε από τα παραπάνω κείμενα είναι μια σχετική υπερβολή σχετικά με τις αρνητικές πλευρές της τυραννίας, η οποία παραμένει –παρά ταύτα– συνδεδεμένη με ορισμένα από τα μεγαλύτερα επιτεύγματα του ελληνικού πνεύματος.¹¹³

Είναι αλήθεια ότι στα ίδια κείμενα απαντάται και η διάκριση μεταξύ καλού και κακού τυράννου, καθώς και ότι ο φιλόσοφος-βασιλεύς κατά Πλάτωνα αποτελεί έναν υπερ-τύραννο ως προς τις εκτεταμένες αρμοδιότητες και τις απόλυτες εξουσίες που σωρεύει στο πρόσωπό του. Παρ' όλα αυτά, το σύνολο σχεδόν των φιλοσοφικών και ρητορικών κειμένων του 4ου αιώνα περιγράφουν την εικόνα του τυράννου ως εκείνου που «μπορεί να κάνει τα πάντα μέσα στο κράτος, να σκοτώνει, να εξορίζει και να δρα σύμφωνα με τις ορέξεις του».¹¹⁴ Ο τύραννος εμφανίζεται ως άνθρωπος ζηλόφθονος, πανούργος, άδικος, ασεβής, άφιλος, τροφοδότης και θιασώτης όλων των φαύλων συνηθειών και διαστροφών. Ο στόχος όλων αυτών των λιβελλογραφημάτων είναι σαφής: υπενθυμίζοντας όλα τα αρνητικά και τις υπερβολές του τυ-

ραννικού καθεστώτος, ήθελαν να μειώσουν την ελκτική δύναμη αυτού του ισχυρού και αυταρχικού πολιτεύματος. Σε μια συγκυρία γενικευμένης κρίσης, ο πειρασμός της απόλυτης εξουσίας είναι συνεχής και απειλητικός.

Ο Δημοσθένης από την πλευρά του, ένθερμος δημοκράτης, έθετε τους ίδιους διδακτικούς στόχους, επαινώντας συνεχώς το ελεύθερο καθεστώς της πόλης που εξέθρεψε και υπηρέτησε το μεγαλείο των Αθηνών.¹¹⁵

Ωστόσο, μέσα σ' ένα κλίμα ταραχών και απόγνωσης που πήγαζε από τις συνεχείς συγκρούσεις και την πολιτική αστάθεια, οι αντίπαλες ιδέες κερδίζουν έδαφος.

Ο Ξενοφών αναζητά ήδη «τον άνθρωπο που θα μπορέσει να πιθασσεί τις βουλήσεις»,¹¹⁶ ενώ ο ρήτορας Υπερίδης αναφωνεί ενώπιον της λαϊκής συνέλευσης: «Η πόλη μας έχει ανάγκη ενός ισχυρού άνδρα και η Ελλάδα ολόκληρη μιας κραταιάς πόλης ικανής να αναλάβει την ηγεσία της».¹¹⁷ Πρόκειται για την αναζήτηση εξαιρετικών προσωπικοτήτων με ευρείες εξουσίες, στοιχείο που θεωρείται μονόδρομος για τη σωτηρία της πόλης. Ορθά συμπεραίνει ο G. Glotz ότι η νιτσεική ηθική καταλήγει μοιραία σε μακιαβελλική πολιτική.¹¹⁸

Καθώς το πολιτειακό δημοκρατικό καθεστώς κινδυνεύει και ανθίζουν οι ολοκληρωτικές ιδέες περί «πεφωτισμένης» τυραννίας, η διάσωση των θεσμών επαφίεται στους νόμους. Μια σειρά έκτακτης νομοθεσίας βλέπει το φως κατά τη διάρκεια αυτής της περιόδου. Η πιο χαρακτηριστική περίπτωση είναι ο νόμος που ψηφίστηκε το 336 π.Χ., την επαύριο της ήττας στη μάχη της Χαιρώνειας, με πρόταση κάποιου Ευκράτη. Σύμφωνα με το διάταγμα του Ευκράτη, «αν κάποιος ξεσηκώνεται εναντίον του λαού με την πρόθεση να εγκαθιδρύσει τυραννία, ή αν συμμετέχει σε συνωμοσία με παρόμοιο σκοπό, ή αν αποπειράται να ανατρέψει την αθηναϊκή δημοκρατία, εκείνος που θα σκοτώσει έναν τέτοιο εγκληματία δεν διώκεται ποινικά ούτε στιγματίζεται ηθικά».¹¹⁹

Με τον τρόπο αυτό, η ανυπακοή κατά μη νομιμοποιημένου καθεστώτος γίνεται καθήκον των πολιτών και η τυραννοκτονία παραμένει ατιμώρητη. Πρόκειται ίσως για την πρώτη απόπειρα εσωτερίκευσης από το δίκαιο της νόμιμης δυνατότητας παραβίασης του νόμου, γεγονός που προαναγγέλλει τις ακροτελεύτιες ρήτρες ορισμένων σύγχρονων συνταγματικών κειμένων για το δικαίωμα αντίστασης του λαού

εναντίον ενδεχόμενης απόπειρας καταστρατήγησης ή παραβίασης του καταστατικού χάρτη της πολιτείας.¹²⁰

Όμως, αυτή η πρώτη θεσμοποιημένη πολιτική ανυπακοή δεν αποτελεί όπλο μιας εύρωστης δημοκρατίας που δεν φοβάται να θέσει υπό αμφισβήτηση τον ίδιο της τον εαυτό· αποτελεί, αντίθετα, την ύστατη άμυνα μιας ετοιμοθάνατης πολιτείας που τρέμει μπροστά στον κίνδυνο της ανατροπής της και προσπαθεί να προστατευθεί με όλα τα μέσα.

Καταφερόμενος και καταδικάζοντας την απερχόμενη τυραννία, ο Κλεισθένης, εκατόν πενήντα χρόνια νωρίτερα, είχε εισαγάγει ένα διαφορετικό πολιτικό σύστημα, ικανό να συγκροτήσει μια νέα κοινωνική συναίνεση που, με τη σειρά της, θεμελιωνόταν σε εκ βάθρων ανανεωμένους θεσμούς. Τώρα, η νέα συναίνεση θα συγκροτηθεί εναντίον της νικηφόρας μακεδονικής φάλαγγας και της μοναρχικής αυτοκρατορίας που θα επιβάλει. Η δημιουργική δύναμη του δημοκρατικού ιδεώδους απουσιάζει παντελώς. Το οποιοδήποτε δικαίωμα αντίστασης ή πολιτικής ανυπακοής αποτελεί –στο πλαίσιο αυτό– μόνον αμυντική, αν όχι αρνητική, πρακτική. Προκειμένου να εξορκίσει το ανερχόμενο ολοκληρωτικό κράτος, η δημοκρατία βρίσκει καταφύγιο στους νόμους που επιβάλλει ευκαιριακά, ενώ το ίδιο της το θεσμικό πλαίσιο είναι πεπαλαιωμένο και αφερέγγυο, γεγονός που σημαίνει ότι δεν επείγει η σωτηρία του αλλά η αλλαγή του. Η αναζήτηση του φιλοσόφου-βασιλέως από τον Πλάτωνα, ή του ενάρετου ισχυρού άνδρα από τον Ξενοφώντα, ή ακόμα και ενός μετριοπαθούς, «κεντρώου», ελαφρώς ασαφούς καθεστώτος που προσπαθεί να περιγράψει ο Αριστοτέλης¹²¹, αποτελούν σημάδια της απέλπιδας απόπειρας θεμελίωσης ενός διαφορετικού πολιτικού ιδεώδους, ικανού να σφυρηλατίσει μian ανανεωμένη κοινωνική συναίνεση.

Η αποτυχία όλων των ανανεωτικών προσπαθειών οδηγεί σε μια δαιμονοποίηση της τυραννίας και στη σύστοιχη θεοποίηση του δημοκρατικού πολιτεύματος, που σηματοδοτείται από αυτή την έκτακτη νομοθεσία. Συχνά, η νομοθεσία αυτή θεωρήθηκε και επαινέθηκε ως αναμφισβήτητη απόδειξη ενός εξαιρετικού πολιτειακού πνεύματος και ως ένδειξη λατρείας της ελευθερίας που παραμένει ακόμα πρωτοφανής και ανεπανάληπτη στην παγκόσμια πολιτική ιστορία. Πρόκειται μάλλον για υπερβολή. Κατά τη γνώμη μας, τα νομοθετήματα αυτά

αποτελούν περισσότερο πράξεις πανικού παρά έλλογες αποφάσεις. Πρόκειται για πραγματικό φοβικό σύνδρομο. Ο Th. Hobbes θα μιλήσει, πολλούς αιώνες αργότερα, για την τυραννοφοβία της κλασικής πολιτικής επιστήμης.¹²²

Η συζήτηση περί τυραννίας και εκείνη περί του δικαιώματος του λαού να ανθίσταται εναντίον των αυταρχικών και καταπιεστικών καθεστώτων θα αποτελέσουν τους δύο πυλώνες πάνω στους οποίους θα βασιστεί μια νέα θεωρία πολιτικής ανυπακοής κατά τον Μεσαίωνα. Κατά τη διάρκεια όμως των δέκα περίπου αιώνων που μεσολαβούν, η πολιτική σκέψη της Δύσης θα σημαδευτεί από άλλα δύο σημαντικότερα ρεύματα, τα οποία άσκησαν τεράστια επιρροή και καθόρισαν –σε μεγάλο βαθμό– τους όρους αυτής της επιστροφής: πρόκειται για το ρωμαϊκό δίκαιο και τη χριστιανική διδασκαλία, τα οποία θα προσεγγίσουμε στη συνέχεια.

2. Η πολιτική ανυπακοή στο ρωμαϊκό δίκαιο

Οι ρωμαίοι νομομαθείς και νομοδιδάσκαλοι υπήρξαν κορυφαίοι εκπρόσωποι της δογματικής του δικαίου. Η λεπτομερής επεξεργασία των κανόνων του ιδιωτικού δικαίου αποτέλεσε την κύρια συνεισφορά τους και τη βασική πηγή της παγκόσμιας φήμης τους.¹²³ Στον τομέα αυτόν, οι ανακαλύψεις και οι αναλύσεις τους σφραγίζουν, μέχρι σήμερα, τη νομική θεωρία και πρακτική. Οι ορισμοί τους, με το επίπεδο αφάιρεσης και την ακρίβεια της διατύπωσης που τους διακρίνει, παραμένουν αξεπέραστοι.

Στο πεδίο όμως της πολιτικής φιλοσοφίας και του δημόσιου δικαίου γενικότερα, οι Ρωμαίοι δεν παρήγαγαν σπουδαία πράγματα. Ακόμα και η έννοια της πολιτικής υποχρέωσης απουσιάζει από τον κορμό του ρωμαϊκού δικαίου.¹²⁴ Ως προς την ανάλυση των πολιτικών καθεστώτων και της διακυβέρνησης, η σκέψη τους αναπαράγει –μερικές φορές κατά λέξη– τα σημαντικά κείμενα της κλασικής ελληνικής γραμματείας. Για το λόγο αυτόν, η πραγμάτευση του θέματος που μας απασχολεί στη ρωμαϊκή βιβλιογραφία θα είναι σύντομη. Η προσέγγιση θα περιοριστεί, εκλεκτικά, σε ορισμένες επισημάνσεις.

Οι Ρωμαίοι μεταφύτευσαν στη δημοκρατική τους παράδοση την

έννοια της πολιτικής κυρίως χάρη στον Κικέρωνα. Ο ίδιος μεγάλος στοχαστής διέσωσε τη θεωρία των πολιτευμάτων, συμπεριλαμβανομένης της τυραννίας, καθώς και τη διχοτομία μεταξύ θετού και φυσικού δικαίου κατά τη διδασκαλία του Αριστοτέλη.¹²⁵

Με αυτή την εννοιολογική πανοπλία, κατά τη δημοκρατική περίοδο, οι Ρωμαίοι θα δώσουν θετική απάντηση στο ερώτημα αν υπάρχει ή όχι δικαίωμα αντίστασης και πολιτικής ανυπακοής του λαού κατά της υπαρκτής ή ενδεχόμενης απειλής αυταρχικού καθεστώτος.

Έτσι, ο Κικέρωνας, στην *Πολιτεία* του, διατηρεί την έννοια του *tyrannus*, την οποία αντιδιαστέλλει με την έννοια του *dominus* (δεσπότης). Δεσπότης είναι ο κύριος που μπορεί να έχει στην υπηρεσία του δούλους (*servi*), παραπέμποντας σε σχέσεις ιδιωτικού δικαίου, ενώ τύραννος είναι εκείνος που υποβιβάζει σε δουλική ιδιότητα τους πολίτες, στοιχείο που αναφέρεται στον δημόσιο χώρο. Τύραννος είναι λοιπόν, κατά τον Κικέρωνα, ο πολίτης που απεργάζεται την υποδούλωση των συμπολιτών του αφαιρώντας την ελευθερία τους. Εκεί όπου κάποιος καταλαμβάνει την εξουσία χωρίς τη λαϊκή συγκατάθεση και χωρίς να δεμεύεται από οποιονδήποτε νομικό κανόνα, δεν υπάρχει δημοκρατία.¹²⁶ Ο φόνος του τυράννου αποτελεί πράξη που όχι μόνο πρέπει να παραμένει ατιμώρητη, αλλά και που μαρτυρεί επιπλέον έντονη πολιτειακή συνείδηση και βαθιά δημοκρατικά αισθήματα εκ μέρους του τυραννοκτόνου. Είναι φυσικό επομένως να επιχαίρει ο Κικέρωνας για τη δολοφονία του Terquinius Superbus από τον Junius Brutus, τον οποίο επαινεί με ζέση. Λέει ότι «όταν πρόκειται για την υπεράσπιση της ελευθερίας των πολιτών, δεν υπάρχουν ιδιώτες», (*in conservanda civium libertate, esse privatum neminem*) υπονοώντας, εμμέσως πλην σαφώς, ότι η τυραννοκτονία αποτελεί δημόσιο καθήκον.¹²⁷

Η σκέψη του Κικέρωνα οριοθετείται από δύο πραγματικότητες: την ιστορική εμπειρία του ρωμαϊκού λαού και την πολιτική συγκυρία (1ος αιώνας π.Χ.). Ωστόσο, όταν μελετά κανείς, έστω επί τροχάδην, την ιστορία της ρωμαϊκής δημοκρατίας, διαπιστώνει ότι διατρέχεται από τη μόνιμη επιδίωξη των πληβείων να προστατεύσουν τα προσωπικά και περιουσιακά τους δικαιώματα. Δύο μείζονα γεγονότα σφραγίζουν τη μακρά αυτή διαδικασία εκδημοκρατισμού: πρώτον, η πάλη για την υιοθέτηση του καταστατικού χάρτη της πολιτείας, της δωδεκαδέλτου (*lex duodecim tabularum*), και, δεύτερον, η αποχώρηση του όχλου

στον Αβεντίνο λόφο προκειμένου να απαιτήσει την παραχώρηση θεσμών που να εγγυώνται την πολιτική του οργάνωση και την αναγνώριση της συμμετοχής του στα κοινά.

Το πρώτο αίτημα αφορούσε τη νομοθέτηση βασικού δεσμευτικού πλαισίου με δημόσιο και αναγκαστικό χαρακτήρα, που κωδικοποιούσε με διαφανή τρόπο τα μέχρι τότε ισχύοντα ήθη και έθιμα. Διότι πρέπει να σημειωθεί ότι μέχρι εκείνη την εποχή (462-451 π.Χ.) η γνώση και η ερμηνεία του δικαίου αποτελούσαν προνόμιο του ιερατείου (των ποντίφηκων), οι οποίοι προέρχονταν αποκλειστικά από την τάξη των πατρικίων και εφάρμοζαν τους διάφορους κανόνες αυθαίρετα και σύμφωνα με τα συμφέροντά τους.¹²⁸ Παρέλκουν εδώ η σύγκριση και ο παραλληλισμός με τα αντίστοιχα φαινόμενα που παρατηρήθηκαν στην αριστοκρατική και ολιγαρχική Ελλάδα τον 7ο και τον 6ο αιώνα π.Χ., τα οποία οδήγησαν και σε εκείνη την περίπτωση στη δημοσίευση των νόμων.¹²⁹

Το δεύτερο σημαντικό γεγονός της διαδικασίας εκδημοκρατισμού του ρωμαϊκού πολιτικού και κοινωνικού συστήματος είναι ελαφρώς πρότερο της υιοθέτησης της δωδεκαδέλτου (494 π.Χ.) και αποτελεί μια καθαρή περίπτωση πολιτικής ανυπακοής που αγγίζει τα όρια της απόσχισης τμήματος του λαού από τον κορμό της πολιτείας. Αποσυρόμενος στους λόφους της Ρώμης και αρνούμενος ταυτόχρονα τη στρατιωτική υπηρεσία, ο όχλος των πληβείων υποχρέωσε τους πατρικίους να του παραχωρήσουν σημαντικά δικαιώματα (λαϊκή συνέλευση, εκλογή των δικαστών, διάφορες ευνοϊκές ρυθμίσεις κοινωνικού χαρακτήρα, υπόδειξη αξιωματούχων προερχόμενων από την τάξη των πληβείων κ.λπ.).¹³⁰

Εξάλλου, η δράση των Γράκχων τον 2ο αιώνα π.Χ. συνέβαλε επίσης στην εδραίωση της θέσης των λαϊκών τάξεων στο πλαίσιο των θεσμών της ρωμαϊκής δημοκρατίας. Η γενική αίσθηση είναι πως, μετά τον 5ο αιώνα, ο σταδιακός εκδημοκρατισμός της ρωμαϊκής πολιτείας και η λειτουργία των θεσμών επέτρεψαν την ομαλή εισαγωγή μεταρρυθμίσεων πολιτικού και κοινωνικού χαρακτήρα, οι οποίες απορροφούσαν τις τάσεις διαμαρτυρίας και δεν δημιουργούσαν περιθώρια εκδήλωσης έντονων τουλάχιστον φαινομένων αντίστασης και ανυπακοής. Η δημοκρατική ρωμαϊκή παράδοση είναι βαθύτατα προσκολλημένα στο ελληνικό δημοκρατικό πρότυπο, που εξασφαλίζει τα λαϊκά

δικαιώματα και εγγυάται την ενεργή συμμετοχή του λαού στα κοινά. Στο πλαίσιο αυτό, δεν εκπλήσσει το γεγονός ότι η ώριμη ρωμαϊκή δημοκρατία, από τον 2ο αιώνα π.Χ. και έπειτα, αποτέλεσε πρόσφορο έδαφος για τη διατύπωση και την ανάπτυξη μιας πραγματικής θεωρίας σχετικά με τον θεμιτό χαρακτήρα της αντίστασης και της ανυπακοής στους άδικους ή αποστεωμένους νόμους με πολιτική διάσταση και συνταγματικό περιεχόμενο.

Ο Κικέρωνας και πάλι αποτελεί τον πολύτιμο φορέα και απολογητή αυτής της παράδοσης. Η ιδέα της σωτηρίας της πατρίδας (*salus patriae*) είναι κεντρική στο έργο του. Υποδεικνύει μάλλον τον πολιτικό στόχο που πρέπει να επιτευχθεί παρά τα μέσα για να γίνει κάτι τέτοιο. Διότι, ο Κικέρωνας, φίλος του λαού (*amicus populi*) αφενός, αλλά προερχόμενος από την τάξη των πατρικών αφετέρου, υιοθέτησε εξαιρετικά λεπτές και κομψές θέσεις για τη δημοκρατία.¹³¹ Εμφανίζεται εχθρικός τόσο ως προς την παντοδυναμία των λαϊκών μαζών όσο και ως προς την απόλυτη εξουσία ενός ανεξέλεγκτου τυράννου, έστω και αν είναι ικανός, αποτελεσματικός, ακόμα και δίκαιος. Ως καλός μαθητής του Αριστοτέλη, τοποθετείται στο κέντρο της απόστασης μεταξύ της ενάρτησης βασιλείας του Πλάτωνα και του Ξενοφώντα και της εξισωτικής δημοκρατίας του Θουκυδίδη και του Δημοσθένη.

Στην *Πολιτεία* του, ο Κικέρωνας περιγράφει ένα μεικτό και ισόρροπο πολιτικό σύστημα, που συνδυάζει τη μοναρχία στο πρόσωπο των Υπάτων (*Consules*), την αριστοκρατία στο σώμα της Συγκλήτου (*Senatus*) και τη δημοκρατία που εκπροσωπείται από τους Επιτρόπους (*Comices*).¹³²

Ο Ύπατος δεν είναι ο βασιλεύς-φιλόσοφος αλλά ο πρώτος μεταξύ των πολιτών (*princeps*), ο οποίος επαγρυπνεί για την εξασφάλιση της ηρεμίας και της γαλήνης της δημοκρατίας, που εγγυάται την τήρηση της τάξης και την προστασία των θεμελιωδών ελευθεριών των πολιτών· είναι ο κοσμητορας (*rector*) και ο κηδεμόνας (*tutor*) του πολιτεύματος. Από την πλευρά τους, οι Επίτροποι και η Σύγκλητος εξασφαλίζουν την αναγκαία διαμεσολάβηση μεταξύ της εκτελεστικής εξουσίας των Υπάτων και μιας εν τη γενέσει, εμβρυακής νομοθετικής εξουσίας που πασχίζει ακόμα να πλαισιώσει την εξουσία τους.¹³³

Στο έργο του *Περί Νόμων*, ο Κικέρωνας αφήνει να εκφραστεί, όπως άλλοτε και υπό άλλες συνθήκες ο Πλάτωνας, η βαθιά του απογοήτευ-

ση για την πολιτική συμπεριφορά του Πομπήιου και του Καίσαρα. Ο Κικέρωνας τους καταλογίζει επίπλαστες αξίες που τους οδηγούν στην αναζήτηση προσωπικών συμφερόντων εις βάρος του κοινού καλού της δημοκρατίας.¹³⁴

Ο Κικέρωνας θα συνειδητοποιήσει όλο και περισσότερο ότι η προσωποπαγής εξουσία, ακόμα και όταν ασκείται μετριωπαθώς, αποτελεί θανάσιμο κίνδυνο για το δημοκρατικό καθεστώς που υποστήριζε σθεναρά σε όλη του τη ζωή. Ενόψει όμως της πρωτοφανούς εδαφικής επέκτασης της Ρώμης, που απαιτεί –εν τοις πράγμασι– κεντρική και ισχυρή εξουσία, η επίκληση του Ύπατου ελευθερωτή (*princeps libertatis*) δεν αρκεί πλέον.¹³⁵ Η πολιτική ανυπακοή, η αντίσταση κατά των αυταρχικών Υπάτων, ακόμα και η τυραννοκτονία –σε ακραίες περιπτώσεις παραβίασης των θεμελιωδών ελευθεριών–, μπορεί να βοηθούν αλλά δεν αρκούν για να διασώσουν τη δημοκρατία. Ο Κικέρωνας θα ζησει τη θλιβερή εμπειρία να δει την πρόβλεψή του να επαληθεύεται από τα γεγονότα. Αν και η δικτατορία του Καίσαρα θα τερματιστεί με αιματηρό τρόπο,¹³⁶ ο Αντώνιος δεν θα μπορέσει, αλλά ούτε θα θελήσει, να αναστρέψει την πορεία, ενώ οι πρακτικές και των δύο ανδρών αναγγέλλουν το νέο αυτοκρατορικό καθεστώς που δεν θα αργήσει να επιβάλει ο Οκτάβιος.

Η ορμητική είσοδος του αυτοκράτορα στο προσκήνιο της ρωμαϊκής αυτοκρατορίας, η θεοποίηση, προσωπολατρία και η ταύτισή του με το πολίτευμα¹³⁷ δεν αφήνουν καμιά, έστω και δειλή, διέξοδο για την εκδήλωση οποιασδήποτε μορφής αντίστασης ή ανυπακοής. Η εξέγερση των δούλων (κυρίως υπό την καθοδήγηση του Σπάρτακου) και αργότερα οι διώξεις των πρώτων χριστιανών μαρτυρούν την επιβίωση αυθόρμητων διεκδικητικών κινημάτων, μικρής ή μεγαλύτερης εμβέλειας, ακόμα και υπό συνθήκες στις οποίες η αιματηρή καταστολή αποτελούσε τρέχουσα αποτρεπτική πρακτική. Επρόκειτο όμως για μεμονωμένες και ανοργάνωτες κινητοποιήσεις, που ξεκινούσαν μάλλον από την ανθρώπινη απελπισία και ήλπιζαν σε κάποια ασαφή βελτίωση της κατάστασης, παρά από μια εκπεφρασμένη βούληση υλοποίησης κάποιου σαφώς διατυπωμένου πολιτικού στόχου. Ειδικά για τους πρωτοχριστιανούς, το πρόβλημα που τίθετο δεν υπερέβαινε την επίσημη αναγνώριση ελεύθερης άσκησης των λατρευτικών τους καθηκόντων. Δεν επρόκειτο για κανένα ζήτημα αμφισβήτησης του κα-

θεστώτος, σε αντίθεση με το κίνημα των δούλων οι οποίοι, διεκδικώντας την απελευθέρωσή τους, έθεταν σε κίνδυνο τα ίδια τα οικονομικο-κοινωνικά θεμέλια του αρχαίου κόσμου.¹³⁸ Και τα δύο κινήματα καταστάθηκαν βίαια και αποτελεσματικά.

Μέσα σε αυτή την ιστοπεδωτική περιρρέουσα ατμόσφαιρα, οι παλαιές διχοστασίες μεταξύ θείου και ανθρώπινου δικαίου, μεταξύ δημόσιου/ιδιωτικού δικαίου και φυσικού δικαίου, αδυνάτισαν και σταδιακά σβήστηκαν από τις συνειδήσεις των ανθρώπων, για να απορροφηθούν από το πρόσωπο του αυτοκράτορα, που θεωρείται στο εξής πηγή και θεματοφύλακας του δικαίου και της δικαιοσύνης. Κάθε δυαδισμός που οφείλαμε στη λεπτή και γεμάτη αποχρώσεις σκέψη των αρχαίων Ελλήνων εξαφανίζεται οιονεί απορροφώμενη από το πρόσωπο του αυτοκράτορα. Μετά την πτώση του δημοκρατικού καθεστώτος, ο αυτοκράτορας αποβαίνει προοδευτικά η ενσάρκωση του θείου δικαίου, και γι' αυτό το λόγο η ίδια η πηγή του θετού δικαίου. Η ταύτιση των δύο έννομων τάξεων στο πρόσωπό του εξοβελίζει το οντολογικό/υπερβατικό θεμέλιο του δικαίου χωρίς να το επανατοποθετεί στη διαλεκτική του αντιπαραθετικού διαλόγου (στην αγορά), όπως έκαναν οι Έλληνες της κλασικής εποχής. Όπως ήδη ορθά επισημάνθηκε, πρόκειται για μια «εμμενή/συμφυή θεμελίωση του δικαίου» (*immanente Rechtsbegründung*), που γνωρίζει μόνο την ιεραρχία, την τάξη και την υπακοή.¹³⁹

Θα μπορούσαμε να προσθέσουμε ότι πρόκειται για κατάσταση σαφέστατης και απόλυτης ετερονομίας, σε αντίθεση με το καθεστώς αυτονομίας που επικρατούσε στην κλασική πόλη όπου οι κυρίαρχοι πολίτες αποφάσιζαν όχι μόνο για τους ισχύοντες νόμους (αυτο-θέσμιση) αλλά και για το ποιος ισχύων νόμος είναι καλός και ποιος όχι. Στο πλαίσιο αυτό, ο αυτοκρατορικός νόμος τίθεται στο απυρόβλητο, ενώ οι νόμοι που ψηφίζονται από τη λαϊκή συνέλευση (Εκκλησία του Δήμου) υπόκεινται στη λεγόμενη «διαδικασία της γραφής παρανόμων», σύμφωνα με την οποία κάθε πολίτης μπορούσε να προσφύγει ενώπιον των δικαστηρίων εναντίον όποιου είχε προτείνει συγκεκριμένο νόμο, ο οποίος αν και τέθηκε σε ψηφοφορία και εγκρίθηκε, αποδείχτηκε εκ των υστέρων ότι αντιβαίνει στην ουσιαστική δικαιοσύνη.¹⁴⁰ Ο προσφεύγων θα έπρεπε να αποδείξει, ως νομική βάση της προσφυγής του, ότι εκείνος που πρότεινε τον προσβαλλόμενο νόμο είχε εξαπατήσει την Εκκλησία του Δήμου ως προς τις αληθινές επιδιώξεις

του! Πρόκειται για μια εκπληκτική διαδικασία που αποδεικνύει –αν χρειάζεται ακόμα– την απόσταση η οποία διανύθηκε μεταξύ του κλασικού ελληνικού κόσμου και της ρωμαϊκής αυτοκρατορίας.

Η νεαρή χριστιανική εκκλησία, που έγινε σχετικά σύντομα επίσημη θρησκεία του κράτους, συνέβαλε στην παγιτοποίηση της κατάστασης αυτής. Θεμελιώνοντας το δίκαιο στην εγγενή και απανταχού παρουσία του ενανθρωπίσαντος θεού, άφησε ουσιαστικά άθικτες τις εξουσίες των επίγειων αρχών. Η ηθική αυθεντία του νέου δόγματος, στο βαθμό που την άσκησε με επάρκεια, δεν ήρκεσε προκειμένου να αποκρουστούν οι αυταρχικές δραστηριότητες ποικίλων ολοκληρωτικών και καταπιεστικών καθεστώτων.

Η πολιτική ανυπακοή, την εποχή αυτή, φαίνεται να έχει οριστικά απωθηθεί στο περιθώριο της ιστορίας.

3. Η πολιτική ανυπακοή στη χριστιανική διδασκαλία

Σε αυτή την ενότητα δεν πρόκειται να πραγματευτούμε αναλυτικά τα θεωρητικά και δογματικά ζητήματα που γεννιούνται από τη μελέτη της χριστιανικής σκέψης. Ο στόχος μας είναι πολύ πιο περιορισμένος: θα αναφερθούμε σε ορισμένα κείμενα που σχετίζονται άμεσα με το θέμα μας ώστε να τα κατανοήσουμε και να τα ερμηνεύσουμε στο πλαίσιο της εποχής τους και του ρεύματος ιδεών στο οποίο εγγράφονται.

Έχει άραγε σημασία ότι η γέννηση του Ιησού συνδέεται με δύο πράξεις ανυπακοής;¹⁴¹ Αφενός, οι τρεις μάγοι, οι οποίοι προειδοποιημένοι στον ύπνο τους για τα σκοτεινά σχέδια του Ηρώδη δεν επιστρέφουν στο παλάτι και επανακάμπτουν στη χώρα τους από άλλο δρόμο,¹⁴² και αφετέρου ο Ιωσήφ, ο οποίος μετά την εμφάνιση του αγγέλου, αγγελιοφόρου του Θεού, μεταφέρει το θείο βρέφος και τη Μαρία στην Αίγυπτο για να το σώσει από την εγκληματική μανία του.¹⁴³

Εξάλλου, ορισμένοι θέλησαν να περιλάβουν στη διδασκαλία του Χριστού για την πολιτική ανυπακοή μια ολόκληρη σειρά επεισοδίων,¹⁴⁴ μεταξύ των οποίων η αποπομπή των εμπόρων από το ναό της Ιερουσαλήμ,¹⁴⁵ η άρνησή του να τον επευφημήσει ο λαός ως επίγειο βασιλέα,¹⁴⁶ καθώς και κάποιες πλευρές της επί του Όρους των Ελαιών ομιλίας,¹⁴⁷ είναι τα πιο γνωστά.

Όμως, σε όλα αυτά τα επεισόδια δεν υπάρχει θέμα αντίστασης κατά της αρχής ή πολιτικής ανυπακοής· μαρτυρούν μόνο ψυχικό και ηθικό σθένος ενάντια σε διάφορες μορφές καταπίεσης και κοινωνικής αδικίας και αναδεικνύουν την ανώτερη ηθική συμπεριφορά του Θεανθρώπου, η οποία υπερβαίνει συχνά εκείνα που ισχύουν συνήθως στις απλές ανθρώπινες σχέσεις. «Ακούσατε: λέγεται στις γραφές οφθαλμόν αντί οφθαλμού και οδόντα αντί οδόντος. Εγώ όμως σας λέγω να μην αντιστέκεστε στους φαύλους. Αν κάποιος σας χτυπήσει στη δεξιά παριά, στρέψτε επίσης και την αριστερά. Αν κάποιος σας καταδιώκει δικαστικά για να πάρει το χιτώνα σας, δώστε του και το επανωφόρι σας». ¹⁴⁸ Και αλλού: «...αγαπάτε τους εχθρούς σας, ευεργετείτε εκείνους που σας λοιδωρούν, προσεύχεστε υπέρ εκείνων που σας υβρίζουν». ¹⁴⁹ Πρόκειται για ηθική συμπεριφορά που δεν έχει καμιά πολιτική διάσταση ή κίνητρο. Στην Καινή Διαθήκη δεν υπάρχει ούτε δίκαιο ούτε δικαιοσύνη. Το δίκαιο είναι συνώνυμο με την αγάπη του Θεού και η δικαιοσύνη με την ευσπλαχνία. ¹⁵⁰

Ωστόσο, δεν πρόκειται βέβαια για τυφλή ή άσκοπη υπακοή, ούτε για θυσία που κάνει κάποιος σε αυτό τον κόσμο για να κερδίσει την επουράνια βασιλεία. Έχουμε να κάνουμε με συνειδητή συμπεριφορά, που γνωρίζει και αναγνωρίζει σαφώς την αδικία αυτού του κόσμου, αλλά που θεωρεί, μετά λόγου γνώσεως, ότι η υπακοή αποτελεί το καλύτερο μέσο για να την παλέψει και να τη νικήσει. Θα μπορούσαμε να μιλήσουμε κάλλιστα για μια παθητική και ειρηνική αντίσταση ή για πνευματική ανυπακοή. ¹⁵¹ Στο πλαίσιο αυτό θα μπορούσε να χαρακτηριστεί όχι ως μοιρολατρική παραδοχή όλων των αδικιών, αλλά μάλλον ως ηθελημένη επιλογή του πιο αποτελεσματικού μέσου για να αντιμετωπιστούν και να εξαλειφθούν. Δεν είναι τυχαίο ότι πολλά σύγχρονα απελευθερωτικά ή μειονοτικά κινήματα δανείστηκαν την τακτική της ειρηνικής, μη βίαιης επανάστασης από αυτές τις θρησκευτικές πηγές. ¹⁵²

Η θέση αυτή δεν αμφισβητείται, όπως ισχυρίζονται ορισμένοι, από την περίφημη φράση του Ματθαίου «Μη νομίσετε ότι ήλθα στον κόσμο για να φέρω την ειρήνη. Δεν ήρθα να φέρω την ειρήνη αλλά το ξίφος». ¹⁵³ Οι περισσότεροι ερμηνευτές της Βίβλου συμφωνούν ότι αυτή η φράση του Ιησού απευθύνεται βασικά στους Ισραηλίτες προκειμένου να τους ξεκαθαρίσει ότι δεν είναι ο Μεσσίας που περίμεναν ότι θα τους αποκαθιστούσε πολιτικά, που θα τους ελευθέρωνε από τον ρω-

μαϊκό ζυγό, θα επανίδρυνε το εβραϊκό βασίλειο και θα τους οδηγούσε πραγματικά στη Γη της Επαγγελίας, αλλά και στους ίδιους τους μαθητές του προκειμένου να τους προΐδεάσει για τις δύσκολες μέρες που είχαν μπροστά τους. Στόχος του Ιησού ήταν και παραμένει η διάδοση της χριστιανικής διδασκαλίας σε ολόκληρο τον κόσμο με όλες τις θυσίες που συνεπάγεται.

Οι ρήσεις του Χριστού που παρουσιάζουν μείζον ενδιαφέρον για το θέμα μας είναι εκείνες οι οποίες ακούγονται από τη στιγμή που παραδίδεται στις αρχές για να δικαστεί. Ο Ιησούς αρθρώνει ενώπιον των κριτών του ένα λόγο που δεν έπαψε ποτέ να απασχολεί νομικούς και πολιτολόγους.

Στην ερώτηση του Πόντιου Πιλάτου «από πού έρχεσαι;» ο Ιησούς δεν απαντά.¹⁵⁴ Εκνευρισμένος ο Πιλάτος τον ρωτά αν γνωρίζει πως έχει την εξουσία να τον ελευθερώσει ή να τον καταδικάσει σε θάνατο. Η απάντηση του Ιησού είναι εντυπωσιακή και ανοίγει πάλι ουσιαστικά όλο το ζήτημα της ανθρωπίνης, της θείας δικαιοσύνης και των μεταξύ τους σχέσεων. Λέει στον Πιλάτο: «Δεν έχεις επάνω μου καμιά εξουσία που δεν σου έχει δοθεί άνωθεν».¹⁵⁵ Είναι φανερό ότι ο Ιησούς αρνείται έτσι στις επίγειες αρχές κάθε μη υπερβατική θεμελίωση ή νομιμοποίηση. Υιοθετεί σαφέστατα μονιστική θέση απέναντι στην κρατική εξουσία, αρνούμενος οποιαδήποτε αυτονομία της και εξαρτώντας την άμεσα από θεϊκή εξουσιοδότηση. Όλες οι εξουσίες αντλούν τη δύναμή τους από τον Θεό και δεν υπάρχει επίγεια αρχή που αυτοθεσμιζέται και διαθέτει εμμενή και σύμφυτη νομιμοποιητική βάση.

Ωστόσο, υπάρχουν και άλλα χωρία των Ευαγγελίων, τα οποία αποδίδουν στον Χριστό λόγους, εκ πρώτης όψεως, αντιφατικούς. Πρόκειται, μεταξύ των άλλων, για το γνωστό επεισόδιο με τους Φαρισαίους. Εμφανίζονται ενώπιόν του ισχυριζόμενοι ότι είναι οπαδοί της διδασκαλίας του και τον ρωτούν αν –σύμφωνα με αυτήν– υπάρχει η υποχρέωση να πληρώνουν φόρους στον αυτοκράτορα. Αντιλαμβανόμενος την πλεκτάνη τους, ο Ιησούς απαντά: «Δείξτε μου μια δεκάρα. Ποιανού φέρει την προτομή και το έμβλημα; Του Καίσαρα ανταπαντούν εκείνοι. Λοιπόν, απόδοτε τα του Καίσαρος τω Καίσαρι και τα του Θεού τω Θεώ», καταλήγει ο Ιησούς.¹⁵⁶

Δεν υπάρχει αμφιβολία ότι ο Ιησούς αναγνωρίζει εδώ την ύπαρξη δύο τάξεων, μιας θεϊκής και μιας ανθρωπίνης. Διακρίνει σαφώς μετα-

ξύ των δύο, αποδεχόμενος ότι υφίστανται διακριτά καθήκοντα προς καθεμιά από αυτές. Η υπακοή στον Θεό είναι ένα πράγμα και η υπακοή στον Καίσαρα ένα άλλο. Αντίθετα με την προηγούμενη μονιστική αντίληψη, παρατηρούμε εδώ έναν ευκρινή διϋισμό.

Παράλληλα, το συγκεντρωμένο πλήθος επιδεικνύει μια αντιδιαμετρικά αντίθετη, μονιστική επίσης πεποίθηση φωνάζοντας στον Πιλάτο «αν τον αθώωσεις δεν θα είσαι φίλος του αυτοκράτορα... δεν αναγνωρίζουμε άλλον βασιλέα εκτός από τον Καίσαρα».¹⁵⁷ Ο όχλος καθιστούσε έτσι σαφές ότι δεν αποδέχεται να τίθεται κάποιος υπεράνω των κατεστημένων αρχών και να ισχυρίζεται πως δεν έχουν αρμοδιότητα να τον δικάσουν. Κατά συνέπεια, ο λαός αναγνωρίζει αποκλειστικά την επίγεια εξουσία και δεν αποδέχεται καμιά ανυπακοή εναντίον της, ακόμα και για πράξεις που θα μπορούσαν να θεωρηθούν άδικες ή υπερβολικά αυστηρές.

Είναι άραγε η χριστιανική διαδασκαλία πράγματι αντιφατική στο σημείο αυτό; Η απάντηση πρέπει να είναι μάλλον αρνητική. Διότι στην επίμαχη φράση *τα του Καίσαρος τω Καίσαρι και τα του Θεού τω Θεώ*, η έμφαση δίνεται καταφανώς στο δεύτερο σκέλος της. Τούτο σημαίνει ότι ο Ιησούς μπορεί να αποδέχεται την ύπαρξη δύο διακριτών τάξεων και εξουσιών, αυτές όμως δεν είναι αυτόνομες αλλά ιεραρχικά εξαρτημένες. Η θεία τάξη προεξάρχει της ανθρώπινης και την καθορίζει. Έτσι όμως ανοίγει και η δυνατότητα όλων των μελλοντικών αμφισβητήσεων των κατεστημένων εξουσιών, όταν αυτές ενεργούν κατά τρόπο που αντιβαίνει στην άνωθεν νομιμοποίησή τους. Αλλά και πάλι, όπως θα δούμε παρακάτω, οι Απόστολοι συσκότισαν τη θέση αυτή και εισήγαγαν καινά δαιμόνια και αμφισβητήσεις ως προς τη σχέση των δύο κόσμων και των δύο εξουσιών.

Οι μαθητές του Ιησού δεν απομακρύνθηκαν ουσιαστικά από τη διδασκαλία του Κυρίου τους. Και σε αυτούς η ανυπακοή διατηρεί τον εσωτερικό και πνευματικό χαρακτήρα της. Ωστόσο, με την αποχώρηση του Ιησού από τα εγκόσμια, χάνεται και η ζώσα μετενσάρκωση του Θεού επί της γης. Μαζί της χάνεται και η ενότητα ανάμεσα στο λόγο και στις έννοιες, ανάμεσα στο είναι και στην εκφορά του.¹⁵⁸ Οι Απόστολοι καθοδηγούνται βέβαια και φωτίζονται από το Άγιο Πνεύμα. Η θεική διαμεσολάβηση εξακολουθεί να είναι παρούσα στους λόγους τους, δεν διαθέτουν όμως τη διπλή φύση του Θεανθρώπου. Το πρό-

βλημα της συμφιλίωσης των δύο κόσμων τίθεται και πάλι.¹⁵⁹ Η πρωτοκαθεδρία του πνευματικού κόσμου και της θείας τάξης πραγμάτων που τον διέπει επιβεβαιώνεται δυναμικά: «Υπακούετε μάλλον στον Θεό παρά στους ανθρώπους». Πρόκειται για τη βαθιά πεποίθηση που θα τους ακολουθήσει μέχρι την τελική θυσία και το θάνατο, με επιβράβευση βέβαια και αντάλλαγμα την αιώνια ζωή.¹⁶⁰

Ο Ιησούς υπήρξε ο ενσαρκωθείς υιός του Θεού, που ήρθε στον κόσμο για να σώσει με τη θυσία του τον εκπεσόντα από τον παράδεισο αμαρτωλό άνθρωπο· για να υποδείξει, δηλαδή, στους ανθρώπους την οδό της σωτηρίας τους από το πρωπατορικό αμάρτημα. Τούτο δεν σημαίνει ότι οι αιτίες και οι συνέπειες του αμαρτήματος των πρωτοπλάστων έπαψαν να υπάρχουν. Τίποτα δεν είναι πιο ανακριβές: το μόνο που παραμένει βέβαιο είναι οι όροι μιας πιθανής σωτηρίας. Και ο Παύλος συμπεραίνει αλλού ότι η πάλη μεταξύ καλού και κακού θα συνεχιστεί στους αιώνες των αιώνων.¹⁶¹ Το κακό είναι, επομένως, σύμφυτο με τον επίγειο κόσμο και ενυπάρχει σε όλα τα εγκόσμια. Η σωτηρία δεν είναι ποτέ δεδομένη, αποτελεί την επιβράβευση μιας ανελέητης πάλης.

Στο πλαίσιο μιας τέτοιας σωτηριακής και θεοκρατικής αντίληψης και πρακτικής, η πολιτική ανυπακοή, σύμφωνα με τον Παύλο, θα ισοδυναμούσε με την αντίθεση σε ό,τι στον επίγειο κόσμο θέτει εμπόδια στην επί της γης επικράτηση της βασιλείας των ουρανών.¹⁶²

Η αντίληψη αυτή φαίνεται, ωστόσο, να αντιφάσκει με μian άλλη περίφημη ρήση του Παύλου, την οποία αξίζει να θυμηθούμε: «Όλοι οι άνθρωποι οφείλουν να υπακούουν στην κατεστημένη εξουσία. Δεν υπάρχει εξουσία που να μην πηγάζει από τον Θεό. Όσες υφίστανται έχουν εγκαθιδρυθεί από Εκείνον. Συνεπώς, όποιος ανθίσταται στην εξουσία, ανθίσταται στην τάξη πραγμάτων που θέλησε ο Θεός. Όσοι επαναστατούν θα τιμωρηθούν. Πράγματι, αν κάποιος πράττει το καλό και αποφεύγει το κακό, δεν έχει τίποτα να φοβηθεί από τους εκπροσώπους της εξουσίας. Δεν πρέπει να φοβάσαι την εξουσία. Πράξε το καλό και θα σε επαινέσει. Διότι είναι στην υπηρεσία του Θεού προκειμένου να σε οδηγήσει στον καλό δρόμο. Αν όμως αδικοπραγείς, πρέπει να φοβάσαι, διότι δεν είναι τυχαίο ότι διαθέτει το ξίφος. Υπηρετεί τον Θεό για να απονέμεται η δικαιοσύνη και να τιμωρούνται προσηκόντως όσοι αδικοπραγούν. Είναι επομένως αναγκαίο να υπακούεις

στην εξουσία όχι μόνο λόγω του φόβου της κύρωσης, αλλά με τη θέληση της συνείδησής σου. Για τους ίδιους λόγους πληρώνετε και τους φόρους, διότι οι εκπρόσωποι της εξουσίας είναι εντεταλμένοι προς τούτο από τον Θεό. Αποδίδετε στον καθένα ό,τι του ανήκει. Τους φόρους εκεί που τους οφείλετε, το φόβο και την τιμή σε εκείνους που οφείλετε να σέβεστε και να τιμάτε». ¹⁶³

Η βιβλιογραφία σχετικά με αυτό το χωρίο του Παύλου είναι, δίχως υπερβολή, απέραντη. Οι περισσότεροι συγγραφείς αρέσκονται να σημειώνουν ότι πρόκειται καταφανώς για πρόσκληση απόλυτης και άνευ όρων υποταγής στην κρατική εξουσία. ¹⁶⁴ Η άποψη αυτή ενισχύεται και από τον Πέτρο: «Για την αγάπη του Κυρίου, να υποτάσσετε σε όλες τις ανθρώπινες εξουσίες, είτε είναι βασιλείς και μονάρχες, είτε εντεταλμένοι απ' αυτούς κυβερνήτες... να φοβάστε τον Θεό και να σέβεστε το νόμο». ¹⁶⁵

Ακόμα και ο Λούθηρος, που δεν υπήρξε ποτέ ιδιαίτερα υποτακτικό άτομο, ενώ μάλιστα δίδαξε την ανυπακοή στην εξουσία του Πάπα, θα αποδεχτεί πολύ αργότερα ότι αυτή η υποχρέωση υποταγής των πολιτών στις κατεστημένες εξουσίες ισχύει από τις απαρχές του κόσμου και θα ισχύσει παντοτινά. ¹⁶⁶ Η άποψη αυτή, άλλωστε, βρίσκει έρεισμα και στην Παλαιά Διαθήκη, γεγονός που, κατά τη χριστιανική κοσμογονία, ανατρέχει στη δημιουργία του κόσμου. ¹⁶⁷

Είμαστε υποχρεωμένοι να συναγάγουμε από τα παραπάνω ότι η χριστιανική διδασκαλία αποκλείει κάθε ανυπακοή εναντίον της πολιτικής εξουσίας, ακόμα και ενάντια σε πράξεις της που θα ήταν, ενδεχομένως, άδικες και, εν πάση περιπτώσει, αντίθετες προς το θείο δίκαιο;

Αν συνυπολογίσουμε όλες τις αναφορές των Αποστόλων ενταγμένες στη γενικότερη διδασκαλία του Ιησού, ένα τέτοιο συμπέρασμα δεν ευσταθεί. Επιβάλλεται προσεκτικότερη ερμηνεία. Ακόμα και μια κατά λέξη ανάγνωση των κειμένων δεν οδηγεί στη διαπίστωση πως ο Πέτρος και ο Παύλος αποδέχονται τις κατεστημένες αρχές ως αυτόνομες πηγές εξουσίας. Η θεία εξουσία επιβάλλεται πάντα επί των επίγειων αρχών, που παραμένουν, θα λέγαμε, παράγωγες εξουσίες. Η ανθρώπινη τάξη πραγμάτων περιορίζεται και συγχρόνως δεσμεύεται από τη θεία βούληση στην οποία οφείλει την ύπαρξή της. Ο φόβος και η τιμή ανήκουν πρωταρχικά στη θεία τάξη. Στην ανθρώπινη εξουσία οφείλεται μόνον υπακοή και τούτο κατά θεία εξουσιοδότηση. Οι επί-

γίες εξουσίες μπορούν να είναι οριακά το εργαλείο για την αντιμετώπιση του σύμφυτου με τον κόσμο κακού, κατά τη θεία βούληση.

Στην οπτική αυτή, αν το κακό καταλάβει τις κατεστημένες εξουσίες –πράγμα πιθανό–, η αντίσταση και η ανυπακοή σε αυτές δεν πρέπει να αποκλειστούν εκ των προτέρων.

Οι πρώτοι τρεις αιώνες της νεαρής μαχομένης Εκκλησίας, μέχρι το διάταγμα του Μεδιολάνου του 313 μ.Χ., σφραγίστηκαν από τις διεκδικήσεις για την ελεύθερη άσκηση της χριστιανικής λατρείας. Αν και οι αγώνες αυτοί καταστάθηκαν βίαια και αιματηρά, οι πρωτοχριστιανοί επέδειξαν θάρρος και υπομονή που άντλησαν από την πρακτική της πνευματικής και σιωπηρής ανυπακοής, την οποία είχαν κληρονομήσει από τον Ιησού και τους Αποστόλους μαθητές του. Οι πρώτοι θεολόγοι, από τον Τερτουλιανό μέχρι τον Λακτάντιο, παρέμειναν πιστοί σε αυτή τη θεωρία και πρακτική.¹⁶⁸

Μετά το διάταγμα του Μεδιολάνου και την επίσημη αναγνώριση της νέας θρησκείας, η πολιτική ανυπακοή χάνει σταδιακά κάθε θεωρητική και πρακτική επικαιρότητα. Στην εξέλιξη αυτή συμβάλλει αναμφισβήτητα και η εφεκτική στάση των εκκλησιαστικών αρχών προς την καθεστηκία τάξη, με την οποία προοδευτικά συνεργάζονται και σχεδόν συγχέονται. Ο Άγιος Αυγουστίνος θεωρεί και διδάσκει ότι όλες οι αρχές, καλές και κακές, έχουν δοθεί στους ανθρώπους από το Θεό και τις καλεί να καταστήσουν την αγάπη του Θεού βασικό μέλημα και καθήκον της κρατικής εξουσίας.¹⁶⁹ Διδάσκει ακόμα ότι οι ανθρώπινες εξουσίες επιφορτίζονται με την τήρηση του θείου δικαίου στον κόσμο, φτάνει όμως –προκειμένου να κατοχυρώσει απολύτως την προτεραιότητα των επουράνιων επί των εγκόσμιων πραγμάτων– μέχρι να ανακηρύξει την Εκκλησία σε πρωτοπορία του αγώνα για την εγκαθίδρυση του θείου βασιλείου επί της γης.¹⁷⁰

Η νομιμοποίηση της χριστιανικής Εκκλησίας και η σταδιακή ανακήρυξή της σε επίσημη θρησκεία, θα ενισχύσουν ακόμα περισσότερο τις τάσεις αυτές. Στο νέο αυτό πλαίσιο, η ανυπακοή στερείται νοήματος, αλλά και όλες οι θεωρίες του δικαιώματος αντίστασης κατά της αρχής θεωρούνται πλέον ανατρεπτικές, επιζήμιες και αντιχριστιανικές.

Η κατάσταση αυτή επικρατεί στο Βυζάντιο και στον πρώιμο δυτικό Μεσαίωνα, καθώς προχωρεί ο εκχριστιανισμός των διαφόρων βαρβαρικών φύλων, μέχρι τα τέλη του 11ου αιώνα.

Μόνη παραχώρηση του νέου χριστιανικού δόγματος είναι η αναγνώριση ότι μπορεί να υπάρξουν, ενδεχομένως, ασεβείς και φαύλοι βασιλείς. «Εναπόκειται όμως στον Θεό να τους τιμωρήσει. Οι άνθρωποι δεν έχουν καμιά σχέση μ' αυτά».¹⁷¹

Υπάρχει η αίσθηση ότι οπισθοχωρούμε κατά είκοσι αιώνες, επανέρχόμενοι στην αρχαϊκή Ελλάδα πριν από την εμφάνιση της Δίκης και του νόμου, την περίοδο εκείνη που το δίκαιο και η θρησκεία, το δίκαιο και οι δεισιδαιμονίες δεν είχαν ακόμα σαφώς διαχωριστεί. Συγχρόνως, διαγράφεται στον ορίζοντα η ανάδυση της εξουσίας των κληρικών που αυτονομείται με το πέρασμα του χρόνου και συχνά διαγκωνίζεται με την καθεστηκυία πολιτική τάξη. Με την αναγνώριση δύο υπερκείμενων και ιεραρχικά επάλληλων εξουσιών, της λαϊκής και της εκκλησιαστικής, εγκαθίσταται ένα είδος διπλής ετερονομίας, η οποία απωθεί ακόμα πιο μακριά το ιδανικό της αυτονομίας που διέκρινε και αποτελούσε την υπερηφάνεια της κλασικής «πόλεως».

Στο εξής, η χριστιανική θεολογία σε ώσμωση με την κρατική εξουσία, θα συμβάλει τα μέγιστα στην εδραίωση της νομιμοποίησής της, εισφέροντας την πνευματική θεμελίωση που της έλειπε. Συγχρόνως όμως, η λανθάνουσα σύγκρουση μεταξύ του βασιλέως και των εκπροσώπων του Θεού θα λάβει προοδευτικά εκρηκτικές διαστάσεις και θα συνεισφέρει στη σπορά νέων ιδεών, οι οποίες θα συγκλονίσουν την Ευρώπη του ύστερου Μεσαίωνα και της Αναγέννησης.

Η διχοτομία μεταξύ των δύο κόσμων, η προτεραιότητα του θείου δικαίου και η κατοπινή συνάντηση της σχολαστικής φιλοσοφίας με την ελληνική σκέψη θα σφυρηλατήσουν την εννοιολογική πανοπλία μιας νέας αμφισβήτησης του επίγειου κόσμου και των αρχών που τον διοικούν και τον διέπουν.

Πρώτα οι στοχαστές και ύστερα οι λαϊκές μάζες θα ενσκήψουν πάλι στην αναζήτηση, στην επεξεργασία και στη θέση σε ισχύ μιας ανανεωμένης κοινωνικής συναίνεσης. Είναι φυσικό ότι η πολιτική ανυπακοή θα αποτελέσει –ακόμα μια φορά– έναν από τους πυλώνες και ιδίως το προνομιακό εργαλείο που θα οδηγήσει σε αυτές τις ανακατατάξεις και στους νέους συμβιβασμούς που θα προκύψουν.